

**ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ТҮЛҒАТАНУ–  
КРАЕВЕДЕНИЕ И ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ –  
LOCAL HISTORY AND COGNITION OF PERSONALITY**

ӘӨЖ: 93/94(574)

**Жораева Г.\* Ахай Г.Н.**

т.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ. Түркістан, Қазақстан  
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан

**СӘДУАҚАС БОҚАЕВ– ҚАЗАҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ МАТЕМАТИК-ҒАЛЫМЫ**

Автор корреспондент: [goha1986-01@mail.ru](mailto:goha1986-01@mail.ru)

**Аннотация:** Аталған мақала Қазақстандағы ХХғ. 20-30 жж. математика ғылымының дамуына өз еңбектерімен және зерттеулерімен елеулі үлес қосқан ғалымдардың алдыңғы буыны қалыптасқандығы, олардың математика ғылымы бойынша іргелі зерттеулер жүргізіп, елімізде ғылым саласының өркендеуіне бар күш-жігерін жұмсағандығы және осы кезеңдегі қазақ зиялыларының биік шоқтығы қатарында көрнекті ғалым-математик, республикада математика ғылымының өркендеуіне айтарлықтай үлес қосқан Сәдуақас Хасенұлы Боқаевтың шығармашылығына арналады.

Автор бүгінгі күнге дейін қазақ тіліндегі алгебра оқулықтарындағы терминдердің мәселен, Н.А. Шапошников пен Н.К. Вальцовтың «Алгебра есептерінің жинағы» атты оқу құралын қазақ тіліне аударған кездегі С.Боқаевтың енгізген терминдері: «дәреже» - «степень», «дәреже негізі» - «основание степени», «теңдеу» - «уравнение», «теңдеулер жүйесі» - «система уравнений» және т.б. өзгеріссіз ғылыми айналымда қолданылуын, аударылмайтын халықаралық терминдерді қазақ тіліне аударуға қадам жасауы, автордың қазақ тілінің ғылыми тіліне сәйкестенуі үшін аса назар аударғандығын автор деректер негізінде баяндайды.

**Кілттік сөздер:** тұлға, математика ғылымы, қазақ зиялысы, математикалық термин, саяси қуғын-сүргін, террорлық саясат, ғалым-математик

Халқымыздың әлем қауымдастығынан егемен ел ретінде өз орнын алып тәуелсіздік туын тіккен өзгерістерге толы кезеңінде еліміздің өткен тарихына деген көзқарас та жаңа сипатқа ие болып сол уақытқа дейін ақиқаты айтылмай бұрмаланған тарихи құбылыстар қайта зерделеніп объективті баға беріле бастағаны мәлім. Халқымыздың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған игі шаралар жүзеге асырылып тәлтарихымызда өзіндік терең із қалдырған қайраткерлердің ғұмырнамасы зерттеліп ғылыми айналымға енгізілді. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдырыда қасіретті болды. Алайда ұлттық жігермен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ...» [1] деп жазды. Елбасының осы маңызды тұжырымы тарихымызды жаңаша тарихи тұрғыда зерттеуді және қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына қосуды басты мақсат еткен қазақ зиялыларының қызметтеріне шынайы баға беруді күн тәртібіне қойды.

Қазақстанда ХХғ. 20-30 жж. математика ғылымының дамуына өз еңбектерімен және зерттеулерімен елеулі үлес қосқан ғалымдардың алдыңғы буыны қалыптасты. Олар математика ғылымы бойынша іргелі зерттеулер жүргізіп, елімізде ғылым саласының өркендеуіне бар күш-жігерін жұмсады. Осы кезеңдегі қазақ зиялыларының биік шоқтығы қатарында көрнекті ғалым-математик, республикада математика ғылымының өркендеуіне айтарлықтай үлес қосқан Сәдуақас Хасенұлы Боқаевтың есімі ерекше орын алатындығы сөзсіз.

Сәдуақас Хасенұлы Боқаев 1907 жылы 13 наурызда Семей облысы Абай ауданында дүниеге келді. Оның балалық шағы Абай, Шәкәрім, Мұхтар Әуезов тер туып өскен Сарыарқа өңірінің Шыңғыстау баурайында өтті. Сәдуақас Хасенұлының білімге құштарлығын ашумен қатар дарынды оқушыны тани білген математика ғылымының шыңына жетуге мүмкіндік жасаған алғашқы ұстазы өткен ғасырдың басындағы қазақ ағарту ісі мен ұлттық әдебиеттің алғашқы қайраткерлерінің бірі Тайыр Жомартбаев болды. Шәкіртінің жаратылыстануға деген ерекше қабілетін байқаған тәжірибелі педагог оның оқуына дұрыс бағыт-бағдар берумен қатар Семей мен Зайсанда және Орынбор халық ағарту институтында білім алуына ықпал етті. Сондай -ақ С. Боқаевтың 1928 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінде оқуын жалғастыруына және математик ретінде қалыптасуына профессор К.А. Тороповтың еңбегін де атаған жөн.

ХХғ. басында Мәскеу математика мектебінің деңгейі әлемдік деңгейде танылуы Д.Ф.

Егоровтың және оның шәкірттері Н.Н. Лузин, И.И. Привалов, В.В. Степанов есімдерімен байланысты болды. Мәскеу мемлекеттік университетінің механика факультетінде оқуын жалғастырған С. Боқаев Н.В. Жуковский, С.А. Чаплыгин сияқты қызмет еткен көрнекті ғалымдармен қатар П.С. Урысон, П.С. Александров, Н.Н. Лузин, В.В. Степанов сияқты белгілі математиктерден білім алу мүмкіндігіне ие болды. XXғ. 30-жж. басында аталған білім ордасында М. Сәтбаев, А. Закарян, Ө. Жұмабаев, К. Игенов, С. Аяпбергенов, Т. Дарқанбаев, С. Ибрашева, А. Шәріпханов, Ә. Қанапин сияқты қазақ жастарыда білім алды. Кейіннен олардың бірқатары Қазақстанда білім беру саласымен ғылымның қалыптасуымен дамуында үлкен роль атқарды.

С.Х. Боқаев еңбек жолын 1932ж. маусымында Қазақ педагогика институтының математика кафедрасында ассистент ретінде бастайды. 1934ж. қаңтарында ҚазПИ-дің жоғарғы математика кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалды. Кафедра жетекшісі ретінде С. Боқаев оқытудың сапасын арттыруға, нақты ғылымдарды оқытудың озық әдістерін енгізуде өз тәжірибесі мен біліміне сүйенді. Нәтижесінде аталған кафедра республикада жоғары математикалық пәндерді оқытудың инновациялық деңгейіне көтеріліп елеулі жетістіктерге жетті. Өйткені, білікті маман математикалық білім беру ісін дамытудың негізгі факторы – КСРО-дағы жетекші оқу орындарының іс-тәжірибелеріне назар аудару қажеттігін түсінді. Әсіресе, Мәскеу мемлекеттік университетінде математиканы оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен қатар өз институтының оқыту тәжірибесіне де енгізуге күш салды. Осы мақсатта Мәскеу қаласындағы бірқатар жетекші жоғарғы оқу орындары кафедраларының озық іс-тәжірибелері мен алмасып тығыз байланыс орнатылды, ал 1933ж. математиктердің Бүкіл ресейлік конференциясына қатысты. Республикада педагогикалық білім берудің зор маңыздылығын түсініп, жоғарғы оқу орындарында дәріс беретін оқытушылардың ғылыми әлеуетін арттыру мақсатында аспирантура арқылы ғылыми бағытта зерттеуші-ғалымдарды даярлауды жүзеге асыруға ат салысты. Нәтижесінде Әубәкіров, Жәутіков, Әмірбаев сынды дарынды шәкірттерін математика ғылымына баулады.

Математик-ғалым қазақ тілінде бірыңғай математика терминдерін жүйеге түсіру мақсатында орыс тіліндегі математика оқулықтарын қазақ тіліне аударып математикалық ұғымдарға сәйкестендірді. 1934ж. институттың ғылыми-зерттеу бағытында жалпы пәндер бойынша терминологияны бір жүйеге келтіру үшін Терминология комиссиясы құрылды, оның құрамына С.Х. Боқаев, Ә.Ә. Ермеков, М.М. Мәскеевтер сияқты ғалымдар енді. Комиссия қабылдаған терминдер Мемлекеттік терминология комиссиясының бекітуіне ұсынылды. Алайда, бекіткенге дейін институт кафедраларына пәндер бойынша терминдерді ғылыми айналымға енгізуге рұқсат етілуі комиссия мүшелерінің жоғары кәсіби деңгейін байқатады. С.Х. Боқаевтың қазақ тіліне аударған оқу құралдарымен оқулықтары, жасаған ғылыми талдауы ғалымның қазақ тілінде математикалық терминдерді жасаудағы қомақты үлесін көрсетсе керек. Зерттеуші Б.М. Қосанов С.Х. Боқаевтың математика ғылымындағы оқу-әдістемелік бағытында дайындалған оқу құралдарында енгізген терминдерін 4 топқа бөліп қарастырады. Қазіргі күнге дейін қазақ тіліндегі алгебра оқулықтарындағы терминдердің мәселен, Н.А. Шапошниковпен Н.К. Вальцовтың «Алгебра есептерінің жинағы» атты оқу құралын қазақ тіліне аударған кездегі автордың енгізген терминдері: «дәреже» - «степень», «дәреженегізі» - «основание степени», «теңдеу» - «уравнение», «теңдеулер жүйесі» - «система уравнений» және т.б. өзгеріссіз ғылыми айналымда қолданылуын, аударылмайтын халықаралық терминдерді қазақ тіліне аударуға қадам жасауы, автордың қазақ тілінің ғылыми тіліне сәйкестенуі үшін аса назар аударғандығын атап көрсетеді.

1934ж. қыркүйекте Сәдуақас Хасенұлы ҚазПИ-дің физика-математика факультетінің деканы болып тағайындалды. Факультет деканы ретінде ол оқу жұмысының жоғарғы оқу орнының талаптарына сәйкес жүргізуге, материалдық-техникалық базасының қалыптасуына, математика мен физиканы оқытудың жаңа әдістерін енгізуге, студенттердің пәндерді толық меңгеруіне ерекше көңіл бөлді. Студент-жастардың интеллектуалды дамуына, логикалық және алгоритмдік ойлау негізінде математикалық қабілеттерін қалыптастыруды мақсат етті. Нәтижесінде «Еркін жинақталатын қатардың қосындысы болып табылатын функцияның құрылымдық қасиеттері», «Арнайы функциялар және олардың жалпы жағдайлардағы ерекше нүктелері», «Жалпы түрдегі кейбір анықталмаған интегралдарды интегралдаудың кейбір тәсілдері», «Конформдық бейнелеулер және олардың механика саласында қолданылуы» атты еңбектері дайындалды. С.Х. Боқаев басшылық еткен жылдары аталған факультет елімізде математикалық білім беруісінің дамуына үлес қосумен қатар республика көлемінде педагогикалық мамандарды дайындайтын алғашқы білім ордасының бірі болды. 1934ж. қазанда институт әкімшілігі ғылыми-зерттеу бағыты бойынша мамандарын РКФСРХАК-наматематика мамандығынан С.Х. Боқаевтыда Мәскеу мемлекеттік университетінде кандидаттық диссертация қорғау үшін ұсынды. XXғ. 30-жж. ММУ-дың механика-

математика факультеті осы сала бойынша мамандар дайындауда және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде әлемдік деңгейдегі алдыңғы қатарлы орталықтардың бірі еді. Бұл ғылым ордасында математика саласында әлемге әйгілі Н.Е. Жуковский, Д.Ф. Егоров, Н.Н. Лузин, А.Я. Хинчин, И.И. Привалов, П.С. Александров, И.Г. Петровский сияқты ғалымдар қызмет ететін. Ізденуші-ғалым С.Х. Боқаевта осы ортада «дифференциалдық теңдеулер» мамандығы бойынша аспиранттардың оқу бағдарламасына сәйкес зерттеулер жүргізу нәтижесінде 1935ж. ММУ-нің математика және механика ғылыми-зерттеу институтында математика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған кандидаттық диссертациясын табысты қорғады. Оған математика ғылымдарының кандидаты және доцент ғылыми атағы берілді. 1932-1935 жж. ҚазПИ-де, ҚазМУ-де математикалық пәндерден дәріс беру сапасын көтерумен оқу үдерісін жақсарту бағытында бірқатар жұмыстар жүргізді. Педагог-ғалым осы саланың жетекші курстарынан, арнайы бейіндік пәндерден дәріс курстарын дайындаумен қатар жоғарғы, арнаулы орта оқу орындарын, қазақ мектептерін оқу құралдармен, оқулықтармен қамтамасыз ету үшін оқу-әдістемелік жұмыспенде айналысты. Атап өтетін жайт, сол кездегі оқу үдерісіне дайындалған оқу құралдарының бүгінгі күнге дейін өзіндік маңызы бар екендігі. Оның авторлығымен «Математика және халық шаруашылығының физикалық негіздері», қазақ тіліне аударылған Н.А. Шапошниковпен Н.К. Вальцовтың «Алгебра есептерінің жинағы» (1933) атты еңбектері жарық көрді. Қазақстандық ғалымдар қатарында С.Х. Боқаевтың ғылымға қосқан үлесі үкімет тарапынан ескеріліп ҚазАКСРОАКАлқасы 1935ж. қарашада жоғары білікті мамандар дайындау ісіндегі, республикада математикалық білім беруді дамытумен ұйымдастырудағы ерен еңбегі үшін «Қазақстанның 15 жылдығы» белгісімен марапатталса, 1936 ж. математика профессоры атағын иеленді.

XXғ. 20-жж. іяғында тарихта «социализмнің сталиндік моделі» деген атпен белгілі тарихи кезең басталып, ұлттардың табиғи бейнесін жоюға ұмтылған казармалық социализм жүйесіндегі саяси қуғын-сүргін ұлттық интеллигенция қатарын ойсыратып жіберді. Академик М. Қозыбаев «ұлтшылдық» туралы: «Патша өкіметі ұлтшылдықты оппозиция есебінде таныды. Оның тамырына балта шабуды саясатқа арна етті. Кеңес өкіметі сол империялық саясатты шын мәнінде жалғады, өйткені ол да аз ұлттар тым тырақай бөлініп, бөлшектеніп кетеді деп түсінді. Оларды ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаудың жолы бонопартизм деп түсінген И. Сталин ұлттардың ойшыл, жасампаз топтарын тұқырту деп білді»-деп жазған еді.[3] «Ұлтшылдықпен», «халық жауларымен» күресу бірте-бірте мемлекеттің белгілерінің біріне айналды. 1937-1938 жж.қазақтың оқыған зиялы қауым өкілдерінен 66 мың адам жазықсыз жапа шекті.[4] «Жікшілдік» пен «ұлтшылдыққа» қарсы жүргізілген сталиндік жаппай террорлық саясат қазақ зиялыларының қатарындағы С. Боқаевтың ғылыми-педагогикалық қызметінің әрі жалғасуына теріс ықпал етті. Сталиншіл билік жүйесі әсерінен ғылыми интеллигенция арасында бір-бірінің жазған еңбектеріне сыни көзбен қарап қателіктер іздеу белең алды. Осындай сенімсіздік пен күдіктенушілік жағдайында С. Боқаевқа да жазықсыз жала жабылып саяси қуғын-сүргінге ұшырайды. Институт әкімшілігі тарапынан 1938 ж. 1 тамызында ҚКП ОК-не, ҚазКСР ХАК-не және қалалық партия комитетіне: «ҚазПИ-де халық жауы, бұрынғы директор Бекжанов басқарған национал-фашистер, бандылар тобы ұзақ уақыт үстемдік құрды. Национал-фашист Жүргенов Бекжановпен, Жұбановпен, Әлжановпен, Боқаевпен және басқалармен бірлесіп институттың бүкіл жұмысын тоқтату үшін барлық шараларды қолданды. Бұл бандиттердің зиянкес жұмыстары мынадай жолдармен жүргізілді: институттың профессорлық оқытушылық құрамына национал фашистерді, троцкийшіл-бухариншіл бандиттерді, саяси күмәнді және жоғарғы оқу орнында жұмыс істеу үшін академиялық жарамсыз адамдарды тарту; жауапты курстарды (математика, ботаника, тарих, қазақ тілі және тағы басқалар) жетекші пәндер бойынша студенттердің дайындықтарын осы пәндер бойынша бағдарламалық материалдарды зиянды бұрмалау жолымен бұзуға түрлі шараларды қолданған халық жауларына бекіту; қазақ студенттерге орыс тілін оқыту ісінде толықтай елемеушілік жіне зияе келтіру, сондай ақ қазақ тілін оқытудағы зиянкестік...» [5] ешбір дәйексіз дайындалған анықтама негізінде С.Х. Боқаев қамауға алынып, 1939ж. 14 қарашада КСРО ПХК Архангельск облысындағы Каргопол лагерінің Ерцевск бөлімшесіне айдауға жіберілді. Алайда, өз әріптестері тарапынан ҚКП ОК-не, республика прокурорының атына Сәдуақас Хасенұлының ісін қайта қарау мақсатында өтініштер жолданды. Нәтижесінде ҚазКСР Жоғарғы Сотының шешімімен 1939 ж. сәуірде С.Х. Боқаевтың ісін қайта қарауда фактілер анықталып бас бостандығынан айыру жазасы белгіленді. Өкініштісі, 1942ж. Сәдуақас Хасенұлы Боқаев белгісіз жағдайда қайтыс болды.

Уақытпен бірге қоғамның дамуында сол қоғамға, оның өркендеп дамуына бар болмысы мен қызмет еткен ұлтжанды азаматтардың ұлттық тарихи санасыда алға қарай алшандап қадам басқан

сайын өмірден озған танымал тұлғалардың жарқын бейнесі, олардың халқының келешегі үшін сіңірген еңбегі екіселеніп құндылығы арта түсетіндігі шүбәсіз. Қазақстандағы білім мен ғылым саласының дамуы мен өркендеуіне қомақты үлес қосқан зиялылар қатарында және қазақ өлкесінде алғаш ашылған білім ордасы – қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің негізін қалаушылардың бірі Сәдуақас Хасенұлы Боқаевтың да есімі бүгінгі ұрпақтың жадында сақталатындығы ақиқат.

#### **Әдебиеттер тізімі:**

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында Алматы: Атамұра, 2003.
2. Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. Алматы: Сөздік-Словарь, 2001.45б.
3. Дюсенова Н. Қазақстандағы 20ғ. 40-50жж. «ұлтшылдық» пен «космополитшылдыққа» қарсы күрес науқаны (т.ғ.к. ғылыми атағын алу үшін дайындалған диссертация) Алматы, 2005.
4. Бақаев Ә. Өшпес оттың жарығы / Жизнь, прерванная на взлете. Алматы, 2007.160 б.

**Аннотация:** Данная статья была опубликована в Казахстане в XX в. 20-30 гг. в настоящее время на кафедре ведется научно-исследовательская работа по изучению математики, физики, информатики,

Автор до настоящего времени в алгебровых учебниках на казахском языке, например, С. Бокаев при переводе на казахский язык учебного пособия «Алгебра есептерінің жиналары» К. Шапошникова и Н.К. Вальцова: «ранг» - «степень», «ранг негізгі негізі» - «основание степени», «уравнение» - «уравнение», «уравнение жүйесі» - «система уравнений» и др. автор на основе данных докладывает о том, что автор уделял особое внимание переводу на казахский язык международных терминов, не переводимых в неизменный научный оборот, в соответствии с научным языком казахского языка.

**Ключевые слова:** личность, математическая наука, казахская интеллигенция, математический термин, политические репрессии, террористическая политика, ученый-математик

**Abstract:** This article about the formation of the previous generation of scientists of the 20-30s of the twentieth century In Kazakhstan, who made a significant contribution to the development of mathematical science through their work and research, their basic research in mathematics and their efforts to develop science in the country, is dedicated to the work of Saduakas Khasenovich Bokaev. From a book by N. A. Shaposhnikov and N. K. Valtsov, entitled “A collection of algebra problems” that we used until that time, Bokaev translated terms such as "степень" - “degree”, "основание степени" - “basis of degree”, "уравнение" - “equation”, "система уравнений" - “system of equations”. The author declares on the basis of the data that he is used in scientific circulation without any changes, that the author pays special attention to the translation of untranslated international terms into the Kazakh language, and to ensure that the Kazakh language is consistent with the scientific language.

**Keywords:** personality, mathematical science, Kazakh intelligentsia, mathematical term, political repression, terrorist politics, mathematician